

Atmintis, kuri neleidžia nurimti

Kai leidykla pasiūlė parašyti pristatomąjį žodį Petro Ru-secko (1883–1945) „Baudžiavai“, pirmą mintis buvo – tikrai ne mano tema. Reikia gerai suvokti socialinės istorijos tyrimų lauką, yra tai geriau išmanančiųjų. Tiesa, esu parašęs tekstų apie Lietuvos istorijos periodizaciją socialinės istorijos požiūriu, rodydamas galimą alternatyvą dominuojančiai politinei arba „įvykinei“ periodizacijai. Kita vertus, atmetus subankrutavusią sovietinę istoriografiją, buvo atsiribota ir nuo generalinės linijos ikisovietinės visuomenės tyrimuose, nuo Juozo Jurginio, Mečislovo Jučo ar Vytauto Merkio fundamentaliųjų darbų, skirtų baudžios ir jos likimo istorijai. Taip minčių paraštėse atsidūrė net conceptualusis Jurginio „Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje“ (1962), kurį aukštai vertino Edvardas Gudavičius, pats savo mokslinę karjerą pradėjęs nuo baudžios atspindžio Lietuvos Statutuose. Laikai pasikeitė. Šiandien Statutus ir jų kūrėjus – Albertą Goštautą ar Leoną Sapiegą – mylim, bet apie baudžios ir baudžiauninkus tylim. Taip norėjau atsikalbėti nuo leidyklos siūlymo. Tačiau taip jau sutapo, kad tuo pat metu pažiūrėjau epinę danų dramą „Pažadėtoji žemė“ (2023) su Madsu Mikelsen (Mads Mikkelsen). Veiksmas vyksta Apšvietos laikais „šviesioje“ Danijoje, kur

baudžiauninkas už nepaklusnumą nužudomas verdančiu vandeniu. Data – 1755-ieji.

Ši scena – kaip šaltas dušas pačiai Apšvietos saviapgalei. 1755-ieji, Volteras (*Voltaire*) rašo apie toleranciją, Didro (*Diderot*) redaguoja „Enciklopediją“, o kažkur Europoje žmogus lėtai verdamas kaip gyvas įrodymas, kad protas dar labai silpnai pasiekė kūną. Tai ne istorinis nukrypimas. Tai veidrodis.

Baudžiava ir Apšvieta. Verta stabtelėti prie kelių nemalonių, bet svarbių dalykų. Apšvieta nebuvo visuotinis *klimatas* – tik salono *oras*. Ji cirkuliavo tarp miestų, elitų, knygų, kavinių. Kaimas, dvaras, baudžiauninko kūnas liko ikimoderniojoje teologinėje-teisinėje visatoje, kur bausmė buvo ne teisingumo, o *valdžios spektaklio* forma. Prancūzų istorikas ir filosofas, knygos „Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas“ autorius Mišelis Fuko (*Michel Foucault*) būtų patenkintas: čia kūnas – scena, kančia – kalba.

1755-ieji savaime simboliški. Tai Lisabonos žemės drebėjimo metai – šis įvykis sukrėtė Apšvietos optimizmą. Jei Dievas leidžia griūti miestams, o žmonės leidžia virti žmones, gal problema ne vien *tamsiuose amžiuose*, o pačioje civilizacijos struktūroje? Baudžiauninkas čia nėra asmuo, jis – turtas, funkcija, biologinis vienetas. Todėl ir mirtis – ne nusikaltimas, o *procedūra*. Verdancio vandens bausmė – archajiška, bet logiška sistemoje, kur žmogus nepriklauso sau. Apšvieta kalbėjo apie žmogaus teises, bet pirmiausia – apie laisvo žmogaus teises. Likusieji dar turėjo palaukti istorijos eilėje.

Ši scena šiandien žeidžia, nes griauja patogų pasakojimą. Mums patinka manyti, kad istorija juda linija: nuo žiaurumo į šviesą. Bet „Pažadėtoji žemė“ sako ką kita: šviesa ir žiaurumas ilgai gyvavo greta. Kartais tame pačiame dvare. Kartais tame pačiame žmoguje.

Vargu ar ką daugiau verta prisiminti iš Danijos istorijos. Jos pavyzdys svarbus ne pats savaime. Jis reikalingas kaip kontrapunktas, nes tuo metu, kai „šviesiojoje“ Europoje baudžiauninko kūnas dar buvo verčiamas kančios scena, Lietuva kūrė savąjį Apšvietos pasakojimą. Pas mus – tamsi baudžiava, bet Povilas Bžostovskis netrukus – 1769-aisiais – skelbs pirmą baudžiavos naikinimo aktą, o 1753-iaisiais Tomas Žebrauskas jau įsteigė Vilniaus universiteto observatoriją, ir ji tapo Apšvietos Lietuvoje simboliu. Ant observatorijos sienos atsiras ir iki šiandien žavės garsieji žodžiai: „Iš čia kylama į žvaigždes...“ Pacituokime visą Martyno Počobuto mintį: *„Haec domus Uraniae est: Curae procul este profanae: Temnitur hic humilis tellus: Hinc itur ad astra“* – „Šis namas yra Uranijos, eikit šalin, niekingi rūpesčiai! Čia paniekinama menka Žemė, iš čia kylama į žvaigždes.“

Kaip šie žodžiai skamba baudžiavos fone? Kaip juos ištartų Mikelsenas?

Asmenybė. Istoriografija ilgą laiką nematė lietuvių baudžiauninko kūno, o Ruseckas, į atsargą išėjęs tarpukario Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo karininkas, pabando jį sugrąžinti į regos lauką. Ne teoriškai, o per atmintį. Jis kreipiasi į visuomenę prašydamas jam siųsti baudžiavos prisiminimus. Eina 1929-ieji, nuo baudžiavos panaikinimo 1863-iaisiais praėję 66 metai. Anuos laikus gali prisiminti tarpukariu gimusiųjų seneliai, tikriausiai atmintyje išlaikę ir savo tėvų prisiminimus. Kas traukia Rusecką dokumentuoti „įdomią, bet šurpią gadinę“?

Ruseckas – ne tik knygnešys, Nepriklausomybės kovų dalyvis, Krašto apsaugos ministerijos propagandininkas, majoras, bet ir vienas Lietuvos valstiečių sąjungos steigėjų, įsitikinęs, kad žemę turi valdyti tik tie, kas ją dirba, ir tik tol, kol ją dirba. Kairysis, kaip dabar pasakytume. Bet tik kairiosios politikos atstovas

ir tegalėjo tuo metu įžvelgti socialinę baudžios pusę: išnaudojimą, engimą, o ne vien laisvės ir nelaisvės naratyvą.

Laisvės problematika – žinoma, puiki ir aktuali tema, ypač tais laikais, bet norint ją tinkamai gvildinti neabejotinai reikia išmanyti graikų filosofiją. Ruseckas gilintis į filosofiją neturėjo kada. 1908-aisiais jį, besirengiantį studijuoti Peterburgo universitete, caro valdžia areštavo (kaip 1905–1907 revoliucijos ir Didžiojo Vilniaus seimo dalyvį, kartu su Ernestu Galvanasku tapusį Lietuvos valstiečių sąjungos steigėju), trejus metus kalino Peterburgo ir Naugardo kalėjimuose. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, Ruseckas buvo pašauktas į rusų kariuomenę, pateko į vokiečių nelaisvę. Iš jos po trejų metų grįžo į ką tik Nepriklausomybę paskelbusią Lietuvą, tapo Lietuvos kariuomenės savanoriu, Krašto apsaugos ministerijoje jo dėka buvo įsteigtas Literatūros skyrius. 1920–1922 metais Ruseckas – Steigiamojo Seimo atstovas, Lietuvos valstiečių frakcijos narys. Tada grįžo į kariuomenę, dirbo žurnalo „Karys“ redaktoriaumi, buvo vienas Lietuvių rašytojų ir žurnalistų sąjungos steigėjų. Išėjęs į atsargą, irgi veiklos apsukų nemažino – darbavosi Lietuvos šaulių sąjungos Centro valdyboje, be to, užsimojo surinkti ir išleisti prisiminimus apie baudžią, taip siekdamas „nors dalį jų apsaugoti nuo galutinio išnykimo“.

Korespondentai. Kaip matyti iš spalvingos biografijos, Ruseckas buvo energingas organizatorius, praktikas, ne teoretikas ir ne filosofas. Baudžia jam atrodė apčiuopiama realybė, todėl su jam būdingu užsidegimu griebėsi ieškoti jos liudininkų. Ir surado! Rusecko paskelbtu asmeniniu adresu Žemaičių g. 23 Kaune (tai namelis prie Žaliakalnio funikulieriaus) ėmė plūsti laišškai. „Mano kreipimasis neliko tyruose šaukiančiu balsu: gavau ne tik daug vertingos medžiagos, bet ir didelę moralinę paramą“, – pasidžiaugė karininkas. Daugiausia prisiminimų apie baudžią jis sulaukė iš Žemaitijos, o iš Suvalkijos – vos

kelis, ryškiausias jų – pasipiktinimas Garliavos įkūrėju dvarininku Garliausku, „jėga žmones išvaikysiu, jų žemėse pasistatysiu dvarą ir be jokių prašymų vertusiu jam dirbti“.

Suvalkijos išskirtinumas. Kuklus liudijimų apie baudžios vargus iš Suvalkijos skaičius – ne atsitiktinumas. Kapitalizmas Lietuvoje pirmiausia atėjo pas naujoviškiau žemę dirbti ėmusius Suvalkijos žemių ūkininkus. Bet ne veltui prakutusius suvalkiečius aplinkiniai kaimynai netrukus ėmė pravardžiuoti *liocais*. Tarp versijų, ką ši pravardė reiškia, yra ir ši: *liocas* – prūsiškos kepurės snapelis ar dirželis. Po vadinamojo Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo 1795-aisiais Suvalkija pateko į Prūsijos rankas ir buvo vadinama Naująja Rytų Prūsija. 1807–1815 metais Suvalkija buvo Varšuvos kunigaikštystės, sukurtos Napoleono, dalis. Joje, kaip ir kitose prancūzų užkariauotose žemėse, įsigaliojo Napoleono kodeksas, sulyginantis bajorų ir valstiečių teises, taigi, panaikinant baudžiavą. Tiesa, žemę paliekant dvarininkų rankose, bet suteikiant galimybę buvusiems baudžiauninkams jos nusipirkti.

1815-aisiais, po Vienos kongreso, Suvalkija atiteko Rusijos imperijai. Tačiau pakako ir keleto dešimtmečių „po prūsu ir Napoleonu“, kad suvalkiečių charakteryje įsitvirtintų savybės, ryškios lig šiol: darbštumas, taupumas, apsukrumas, o buitį supanašėtų su vokiečių ar prancūzų. Pavyzdžiui, Suvalkijoje tuo laiku uždraustos pirtys, leista maudytis tik kubiluose. Kodėl? Siekiant apsisaugoti nuo gaisrų. Spėju, kad maždaug tuo pat metu Suvalkijoje atsirado ir būdelės su širdele.

Modernesnio ūkininkavimo naudą jau pajutusiame Suvalkijoje baudžiava pamažėle ėmė trauktis savaime. Be to, carinė valdžia, kad neplistų bajoriškojo jaunimo skleidžiamos sukilimo idėjos, 1862 metais paskelbė *ukazą* padaryti visus Kongresinės Lenkijos (jai priklausė Suvalkai, Vilkaviškis, Marijampolė, Kalvarija, Lazdijai, Šakiai) valstiečius činšininkais – tai

yra mokačiais duoklę, dažniausiai piniginę, už naudojimąsi žeme. Sukilimui visgi kilus, lietuviškoji Užnemunė iš jo turėjo naudos daugiau nei dešinys Nemuno krantas. 1864-ųjų vasarį, sukilimą jau nuslopinus, paskelbta apie žemės reformą, įsigaliojančią Kongresinėje Lenkijoje. Ja valstiečiai atleisti nuo žemės išpirkimo mokesčių, o bežemiams padalyta valstybinių, bažnytinių ar konfiskuotų žemių sklypų. „Tikrai galima sakyti, jog Suvalkų krašto lietuviai, pagaliau, ačiū sukilimui, gana laimingai nusikratė baudžiavos. Bet visai kitaip buvo lemta baudžiauninkams į dešinę nuo Nemuno: Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijose“, – rašo Ruseckas, kurio neturėjo nustebinti vos keli liudijimai apie sunkią baudžią Suvalkijoje.

Kodėl tada? Rusecko *projektas* 1929-aisiais užgimė neatsitiktinai. Nuo baudžiavos panaikinimo Lietuvoje buvo praėję vos šeši septyni dešimtmečiai. Baudžiava dar nebuvo virtusi abstrakčiu istorijos faktu, ji tebegyvavo šeimų, kaimų, bendruomenių socialinėje atmintyje.

Tarpukario Lietuva tuo metu intensyviai kūrė naują politinę ir socialinę tapatybę. Valstietiška respublika, žemės reforma, dvarų nusavinimas, bajorijos vaidmens marginalizavimas – visa tai reikalavo istorinės legitimacijos. Rusecko „Baudžiava“ šioje situacijoje buvo ne kaip propaganda, o kaip moralinis archyvas. Jis ne siūlė teorijas, o pateikė patirtį. Ir būtent ši patirtis tapo argumentu.

Vėluojanti, bet nuožmesnė. Europos kontekste Lietuvos (ir visos Vidurio Rytų Europos su Lenkija ir Vengrija) baudžiavos specifika yra paradoksali. Vakaruose feodaliniai santykiai pradėjo irti dar vėlyvaisiais Viduramžiais, kartu augo miestai, didėjo piniginių santykių plėtra ir valstybės centralizacija. O Lietuvoje baudžiava įsitvirtino vėlai – XVI amžiuje – ir buvo sustiprinta kaip sąmoninga politinė bei ekonominė strategija.

Tai reiškia, kad Lietuvos baudžiava nebuvo tik „viduramžių liekana“. Ji – ankstyvųjų Naujųjų laikų konstruktas, susijęs su valstybės stiprėjimu, bajorijos privilegijų plėtra ir tarptautinių rinkų poreikiais. Valakų reforma, lažo normavimas, valstiečių pririšimas prie žemės – visa tai buvo modernėjančios, o ne atsilikusios valstybės sprendimai.

Ši aplinkybė paaiškina ir ypatingą baudžiavos brutalumą. Sąmoningai ir kryptingai kuriama sistema reikalauja griežtos kontrolės. Rusecko aprašyta kasdienė prievarta, kūno bausmės, pažeminimai nėra atsitiktiniai – tai drausminimo technologijos.

Išlieka net panaikinta. Baudžiava Lietuvos istorinėje vaizduotėje ilgą laiką buvo suvokiama kaip tamsus, bet jau pasibaigęs epizodas – nemalonus, tačiau lyg ir užverstas praeities skyrius. Ji dažnai pristatyta kaip neišvengiama Viduramžių dalis, kurią XIX amžiaus reformos galutinai pašalino iš socialinio gyvenimo. Tačiau toks požiūris apgaulingas, nes perša mintį, kad baudžiava buvo tik teisinė institucija, kurią galima panaikinti vienu valdžios aktu, tarsi užversti seną įstatymų knygą. Bet „Baudžiava“, kurią laikote rankose, kviečia mąstyti kitaip.

Ruseckas, rinkdamas baudžiavos liudijimus, intuityviai nujautė tai, ko ilgai nenorėjo matyti akademinė istoriografija: baudžiava nėra vien ekonominė ar teisinė kategorija. Tai – socialinė būseną, priklausomybės forma, mentalinis įprotis, išliekantis ilgiau nei pati institucija. Todėl Rusecko surinkti prisiminimai yra ne tik sentimentali senolių atmintis ar folkloriniai pasakojimai, bet ir vėlyvas, labai tikslus feodalinės visuomenės aidas.

Savivalės sistema. Norint suprasti Rusecko surinktų liudijimų vertę, būtina atsisakyti suprimityvinto baudžiavos supratimo. Baudžiava nėra tik priverstinis darbas ar žemės

nepriklausymas ją dirbančiam žmogui. Tai platesnės feodalinės visuomenės, kurioje socialiniai ryšiai grindžiami asmenine priklausomybe, o ne universaliomis teisėmis, dalis.

Feodalinėje visuomenėje žmogaus statusą lemia ne jo pilietybė ar teisinė lygybė, o jo vieta priklausomybių tinkle. Valstietis priklauso dvarininkui, dvarininkas – valdovui, valdovas – dieviškai teisėtai tvarkai. Šioje sistemoje teisė nėra neutrali – ji yra galios pratęsimas. Todėl ir smurtas čia ne išimtis, o normalus, įprastas socialinio reguliavimo būdas.

Rusecko surinktuose liudijimuose dažnai aprašomi žiaurumai, pažeminimai, savivalė. Tačiau svarbu suvokti: tai ne asmeniniai „blogų ponų“ nukrypimai, jų charakterio ydos, o sistemos veikimas. Baudžiava leidžia savivalei tapti kasdienybe, nes priklausomas žmogus neturi išeities – nei teisinės, nei socialinės, nei psichologinės. Feodalinėje visuomenėje smurtas nėra nukrypimas nuo normos – jis pats yra norma, vienas pagrindinių socialinės tvarkos palaikymo būdų.

XVIII amžius, dažnai vadinamas Apšvietos amžiumi, šiuo požiūriu nėra lūžis. Atvirkščiai – Lietuvoje tai metas, kai smurtas ima veikti racionaliau, sistemiškiau ir *ūkiškiau*. Bausmės tampa ne spontaniškos, o apgalvotos, skirtos veikiau ne kūnui sunaikinti, o palaužti, priversti paklusti, nurodyti ribas. Baudžiauninko kūnas feodalinėje sistemoje – darbo įrankis, todėl tikslas – ne visiškas jo sunaikinimas, o ilgalaikė drausmė.

Lyginant skirtingas istorines nelaisvės formas, gali kilti pavojinga mintis: neva baudžiava, nors ir žiauri, buvo švelnesnė nei antikinė vergovė, kurioje žmogus dažnai laikytas tiesiog daiktu. Juk baudžiauninkas galėjo turėti šeimą, ūkį, ribotą tapatybę. Visgi toks tariamas švelnumas nereiškė mažesnio smurto. Atvirkščiai – ši efektyvesnė prievartos forma leido išnaudoti žmogų ilgą laiką, išlaikant jį gyvą ir pakankamai stiprų dirbti. Kasdienis, pasikartojantis, suaugęs su gyvenimo ritmu smurtas: lažas iki visiško išsekimo, kūno bausmės, viešas

pažeminimas, šeimų išskyrimas, pririšimas prie dvaro – visa tai sudarė *disciplinare* sistemą, kurios veiksmingumas rėmėsi ne krauju, o baime ir nuovargiu.

Atminties forma. Rusecko surinkti prisiminimai svarbūs ne tik kaip istorinė medžiaga, bet ir kaip atminties forma. Baudžiauninkų pasakojimai dažnai persmelkti dviprasmybės: juose esama ir skausmo, ir susitaikymo, ir pykčio, ir fatalizmo. Tai rodo, kad baudžiava veikė ir kūną, ir mąstymą.

Feodalinė visuomenė išugdo priklausomybės įprotį. Net ir panaikinus instituciją, šis įprotis išlieka. Todėl baudžios pabaiga 1863 metais nereiškė jos momentinio išnykimo. Ji dar ilgai gyvavo socialiniuose santykiuose, kalboje, baimėse, hierarchijoje. Rusecko knyga fiksuoja būtent šią vėlyvąją stadiją – baudžiąvą kaip atmintį, kuri vis dar gyva.

Nepatogi tiesa. Šiandien liepos 6-oji yra Valstybės diena. Kartu su Žalgirio mūšio aidais ji sudaro lietuviškos tapatybės šventinius ženklus. Tai lyg kalendoriaus vinys pasakojimui apie save prikalti. Vinco Kudirkos „Tautiška giesmė“ aiški ir be metaforų: „Iš praeities tavo sūnūs te stiprybę semia.“ Šiuo sakiniu paprastai neabejojama. Pirmam moderniam lietuviui Simonui Daukantui visos lietuviybės prasmės glūdėjo pagonybės epochoje, kur *liuosi* giriose, be baudžios ir krikščionybės lietuviai turėjo daugiau dorybių už *susidus* – vokiečius, rusus ir lenkus. O baudžiava – nutylėtas blogis.

Vis dėlto tiesa tokia: himne minima praeitis, visa senoji Lietuvos istorija – Mindaugas, gražieji mūsų didikai, Žygimantas Augustas ir jo meilė Barborai Radvilaitei – paremta baudžiavine prievarta. Būtina sąžiningai pripažinti: didikų kultūrinė didybė – rūmai, bažnyčios, parkai, mecenatystė – sukurta baudžiavinės sistemos pagrindu. Radvilų, Chodkevičių, Pacų ar kitų didikų giminių politinė ir kultūrinė galia nebuvo

įmanoma be baudžiauninkų darbo, be jų kūnų ir laiko nusa-
vinimo. Ši didybė neatsitiktinė – ji buvo struktūrinė, paremta
ilgalaike priklausomybe.

Tiesa, Rusecko manymu, baudžiava – ne absoliutus,
o konkretus blogis, prasidedantis nuo Kazimiero Jogailaičio
ir trunkantis iki XIX amžiaus antrosios pusės. Jis labai gražiai
apeina sakralinius Lietuvos vardus iki ir po Kazimiero, atsakin-
gus už baudžiovos įteisinimą, – visų pirma baudžiovos Lietu-
voje įteisinimo pradininką Vytautą, už tarnybą bajorams pra-
dėjusį dalyti žemes su jas dirbančiais valstiečiais veldamais.
Ruseckas apeina ir baudžiavą, galutinai įtvirtinusią šauniąją
Boną su jos revoliucine Valakų reforma (1557), teisiškai bau-
džiavą įforminusius mūsų šlovinguosius Statutus (1529, 1566,
1588). „Baudžiavoje“ nekeliamas klausimas: negi prie Vytauto
senelio Gedimino valstiečiams ir visai visuomenei buvę ge-
riau? O ką jau kalbėti apie vikingų bendruomenes, dažnai reišk-
usias kolektyvinę prievartą ir ritualines bausmes. Gudavičius
to meto lietuvius yra pavadinęs sausumos vikingais, iš jų išniro
Lietuvos kūrėjas ir pirmasis valdovas Mindaugas.

Taigi: ką daryti, jei praeitis ne tik stiprybė, bet ir našta?
Ką daryti, jei ji ne vien didybė, bet ir socialinė tyla, nelygybė,
baimė, paklusnumas? Ką daryti, jei istorija ne vien herojų ga-
lerija, o ir struktūrų kalėjimas? Mano mokytojas Gudavičius
yra mestelėjęs, kad nemainytų nė vieno XX amžiaus Lietu-
vos Nepriklausomybės kovų savanorio į visus Lietuvos di-
džiuosius kunigaikščius. Ši jo tezė taip ir liko visuomenės ne-
suprasta, nes kertasi su nostalgija. Ne su faktais, o su mūsų
vaizduote. Debatuose dėl Vytauto didumo Gudavičius yra
pasakęs dar vieną, ne mažiau daugelį erzinančią mintį: „Na-
poleonas yra toks didis, kad jam nereikia „Didžiojo“ vardo.“ Ši
frazė nėra vien apie Napoleoną, nors jo vaidmuo moderninant
Europą ir Suvalkiją daugiau nei akivaizdus. Gudavičius kalbė-
jo apie mastelį. Apie modernybės lūžį. Apie revoliuciją, kuri

nebeieško legitimumo praeityje, o jį kuria ateityje. Gudavičius neatsitiktinai vertybe laikė Prancūzijos revoliuciją – to mes iki galo vis dar nesuprantame ir gal net bijome suprasti. Lietuviai vis dar gyvena dvarų kultūros nostalgijos režimu: romantiškai, estetiškai, beveik teatrališkai. Bajoriškosios tapatybės paieškos mums dažnai atrodo kilnesnės nei gilinimasis į žiaurią baudžiauninko kasdienybę.

Todėl prieš atsiverčiant Rusecko knygą kviečiu sustoti. Ne pagerbti valdovus ar tautos mitus, o pripažinti tuos, kurių istorija paprastai netampa paminklais. Ne pakartoti Didįjį pasakojimą, o paklausti: kokią Lietuvą iš tikrųjų paveldėjome ir kokios vis dar nenorime paleisti?

Aktualumas. Šiuolaikiniam skaitytojui „Baudžiava“ gali pasirodyti nepatogi. Ji griaua romantišką praeities vaizdinį, verčia pripažinti, kad Lietuvos istorijoje būta ne tik didvyriškų kovų, valstybingumo triumfo, bet ir sisteminio žmogaus žeminimo. Tačiau būtent todėl ši knyga ir reikalinga. Ji leidžia suprasti, kad laisvė – ne savaime suprantama būseną, o lėtas, trapus, lengvai pažeidžiamas procesas.

Rusecko užrašyta baudžiavos patirtis tampa ne tik praeities liudijimu, bet ir perspėjimu. „Baudžiava“ kviečia skaitytoją užjausti, kartu ir susimąstyti: kaip formuojasi priklausomybė, kaip ji pateisinama, kaip perduodama iš kartos į kartą. Tik taip baudžiava nustoja būti vien istoriniu faktu ir tampa atpažįstama socialine patirtimi. Rusecko „Baudžiava“ grąžinama skaitytojui ne kaip archyvinė retenybė, o kaip gyvas klausimas: kiek feodalinės visuomenės dar yra mumyse?

Alfredas Bumblauskas

Rykštininkas

Dvare būdavo specialiai laikomas darbininkas, rykštininku vadinamas, kurs rūpinosi, kad visuomet būtų atsarga rykščių baudžiauninkams plakti. Jis juos ir plakdavo. Rykštininkas rykštes pjaudavo, mirkydavo, taisydavo po tam tikrą skaičių į kūlelius. Jeigu kas kiek kuo nusikalsdavo ponui ar urėdui, tai tas paliepdavo rykštininkui nuplakti. Kartais rykščių galėdavo paskirti ne tik ponas ar urėdas, bet ir šiaip koks aukštesnis dvaro perdėtinisⁱ.

Jeigu kurią dieną nebūdavo ko plakti, tai rykštes pamerkdavo į vandenį, kad nesudžiūtų.

Tuo laiku Joniškėlio dvare rykštininku buvo Samanis, dabartinio Čeniškėlių sodžiaus Samanio tėvas. Žmogus uoliai ponui tarnavo, užtai senatvėje gavo iš pono sklypelį žemės ir čia baigė savo amžių.

Rykščių ponas nesigailėdavo, nes buvo žmogus, kurs jų visuomet užtektinai pagamindavo.

Kiekviena rykšte kirsdavo tik vieną kartą. Suvartotąsias dėdavo į krūvą, paskui jas sukapodavo ir sukūrendavo. Jeigu kurią dieną nebūdavo ko plakti, tai rykštes pamerkdavo į vandenį, kad nesudžiūtų. Bet tokių dienų būdavo labai maža.

Apsisaugojimui nuo skausmų, žmonės griebdavosi visokių priemonių. Daugumas po baltiniais ties mušama vieta užsidėdavo ožio kailiuką, nes per jį ne taip skaudėdavo. Jeigu plakamasai neturėdavo kailiuko arba smūgis tekėdavo šalia kailiuko, tai kūną prakirsdavo kiaurai. Žinoma, tokių gudruolių, kurie panaudodavo kailiuką, buvo ne taip daug. Todėl dauguma žmonių iškentėdavo tikrą, jam paskirtą, bausmę. Didžiausią skausmą darydavo rykštės galas, kurs skverbdavosi

ⁱ Perdėtinis – viršininkas, darbo prižiūrėtojas.

į žmogaus šlaunis. Kur tik kartą kirsdavo, ten, nelyginant bo-
tago mazgelis, palikdavo ruožo gale didesnė žymė.

Išprašytos žmonos ir vyrai

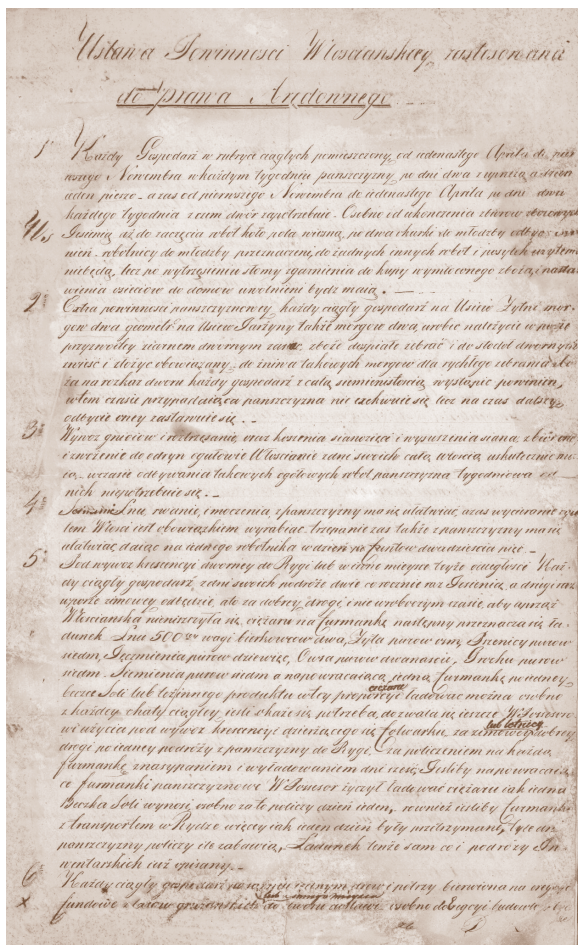
Vedybose taip pat daug kas priklausydavo nuo pono. Dažnai dvaras parinkdavo porą ir ją apvesdindavo, nežiūrėdamas, ar toks apvesdinimas kam patinka, ar ne. Kartais paima visai nepažįstamą merginą ir ją apvesdina su kokiu nors vaikinu. Apvesdinę naujavedžiams duodavo dvare ar šiaip kur kokią nors vietą ir tie gyvendavo. Geriau tada buvo smailaliežuvėms mergoms, kurios, pamačiusios gražų vaikiną, be jokio varžymosi galėjo už jo ištekti. Nueidavo pas poną, pabučiuodavo rankas, o kartais ir kojas, pasakydavo, jog jina norinti ištekti už tokio štai bernioko. To ir užtekėdavo. Šis vargšas turėdavo ją vesti, nors visai jos nepažindamas ir nežinodamas, kas ji tokia yra. Žinoma, tą patį galėdavo padaryti ir bernas, norėdamas vestis su gražia mergina. Kartais toks vaikinas ar mergina galėdavo atsiprašyti pono ir nevesti arba netekėti. Bet tas būdavo labai retai.

*Dažnai tokie vyrai,
palikę savo netikėtą
žmoną, išdumdavo
į Rygą, Maskvą ar į
kitus miestus.*

Paprastai pirmą naktį po jungtuvių su jaunąja nakvodavo ne jaunasis, bet pats ponas, arba, pono paprašęs, koks dvaro didikas (urėdas, kamisorius, prižiūrėtojas).

Toks jaunųjų nuskriaudimas labai atsiliepdavo jų gyvenime. Tókos prievarta padarytos jungtuvės kartais nepasilikdavo amžinos. Dažnai tokie vyrai, palikę savo netikėtą žmoną, išdumdavo į Rygą, Maskvą ar į kitus miestus. Kartais tokiai vargšei ponas padėdavo jos vyrą suieškoti ir grąžinti. Bet dažnai tas ieškojimas nepavykdavo, o kartais pabėgėlio ponas ir visai neieškodavo.

Žinoma, tokių vedybų būdavo ne taip daug; daugumas baudžiauninkų vesdavo ar tekėdavo visai laisvai. Už tai ponas ne kartą grasindavo jaunimui už kokius nors nusikaltimus ne tik rykštėmis, bet ir priverstiniu sutuokimu.

**Joniškėlio
valsčiaus Grūzių ir
Tunkūnų palivarkų
baudžiavinių
prievolių sąrašas
(Biržų krašto
muziejus „Sėla“)**

Už dokumentų padirbinėjimą

Kariuomenėj reikdavo tarnauti net 25 metus, todėl retas kuris iš kariuomenės besugrįždavo. Jeigu kuris dar sugrįždavo, tai būdavo didžiausia naujiena. Žmonės stebėdavos, eidavo žiūrėti, kaip jis atrodo, ar senas. Lyg kokią įdomią naujieną viens kitam pasakodavo, kad, girdi, tas ir tas parėjęs iš „vaisko“ⁱ.

Vyrus į kariuomenę tiesiog gaudyte gaudydavo. Ką ponas į rekrutus atiduodavo, tą ir imdavo. Kiekvienas suaugęs, sveikas vyrukas šiepdavosⁱⁱ tų rusų, kurie paprastai gaudydavo ir veždavo juos į pulkus. Kuris nesugebėdavo pasislėpti ar ištrūkti, tai tas tiek ir tematydavo savo kraštą.

Vyrai nuo 18 iki 35 metų amžiaus pergyvendavo vadinauosius baimės metus, nes šiame laikotarpy nė vienas neturėjo ramios valandėlės. Jie visados būdavo apsiavę ar apsiginklavę peiliu ar kitoku įrankiu, kurs jam dažnai padėdavo pasprukti. Žiūrėk, važiuoja su vežimu keliu, pamatys priešais atvažiuojant rekrutų gaudytojus, šoka nuo vežimo į jāvus ir dumia. Prasilenkę vėl sugrįžta prie savo darbo.

Savo priešus iš tolo galėdavo pažinti, nes šie paprastai važinėdavo po kelis. Seniau trobas statydavo dūmines, mažais langeliais. Jeigu tokį rekrutą burliškai užpuldavo naktį, tai šis, negalėdamas pabėgti pro langą, puldavo, apsiginklavęs kirviu ar kuo kitu, pro duris ir, prasiskynęs sau kelią, pasprukdavo. Bet dažnai juos vis dėlto sučiupdavo. Todėl daugumas jų nakvodavo vasarą daržinėse, o žiemą jaujose.

Paprastai, sugavę tokius vyrus, surakindavo pančiais ir, kol surinkdavo jų daugiau, laikydavo dvaro jaujose. Bet pasitaikydavo tokių specialistų, kurie numušdavo pančius ir

i Vaiskas (*slav.*) – kariuomenė, kariuomenės tarnyba.

ii Šieptis – čia: vengti.

pasprukdavo. Kartais jie paleisdavo ir kitus, nuginkluodavo sargybą ir visi išdumdavo iš jaujos. Tik, žinoma, ne visados jiems taip lengvai pavykdavo. Už tokias savo drąsybes turėdavo ir smarkiai nukentėti.

Joniškėlio klebonas turėjo raštininką savo svainį, kuris kartu buvo ir vargonininkas. Jis daugumui vyrų perdirbinėdavo metrikus ir daug ką išsuko iš kariuomenės. Tik tas viskas, pagaliau, išėjo aikštėn. Ir šit kaip tas atsitiko:

Meškalaukių sodžiuje buvo du vienmečiai vyrukai, kurie kartu turėjo tarnauti kariuomenėje. Bet vienam iš jų buvo perdirbti dokumentai ir tą paliko namie, o kitą paėmė. Tada paimtojo tėvai apskundė valdžiai, jog klebono raštininkas čia viską padirbęs, todėl ir antras vyras turėjęs stoti kariuomenėn. Už tokį dokumentų padirbinėjimą raštininkas buvo nubaustas 3 metams kalėjimo. Bet klebonas už didelius pinigus savo svainį iš kalėjimo išpirko. Matyt, rusams gerokai sukrėvė į kišenę, jog net pats sakė:

– Už tuos pinigus būčiau jį iš sidabro nuliejęs, tiek jis man atsiėjo.

Po to pats klebonas išsikėlė į Nevarėnus netoli Telšių, o tam savo svainiui ten pat, Mitkaičiuose, nupirko palivarką.

Tuo laiku pats tarnavau klebonijoje ir pats krausčiau kleboną į Nevarėnus.

Kaip vaikus degtine girdydavo

Beveik kiekvieniame dvare buvo bravoras degtinei varyti, todėl degtinė buvo visai pigi. Būdavo, turi paverdengį (3 skatikus), nuėjai į bravorą, išmetei taurelę ir eini sau raudonuodamas. Puskvortė kaštavo 3 kapeikas, kvorta – 6. Žmonės daugiau ir neturėdavo ko nusitverti, kaip tik degtinės. Neturėdami ko valgyti, pasiima degtinės ir, pasimirkydami su duona,

valgo. Duodavo jos ir mažiems vaikams, kad geriau miegotų. Siurbtelės vaikas koki gurkšnelį, kad pradės rėkti, spardytis – smarkiai liežuvį kerpa. Pritaisydavo kumštelį iš duonos ir smulkaus cukraus, pamirkydavo degtinėj, apspungydavoⁱ, kad ne taip degintų, ir duodavo čiulpti. Kiek pačiulpęs, vaikas užmigdavo ir gana ilgai miegodavo,

*Neturėdami ko valgyti,
pasiima degtinės ir,
pasimirkydami
su duona, valgo.*

o tėvai tuo tarpu eidavo į darbą. Todėl 10–13 metų vaikas degtinę traukdavo kaip senis. Žmonės, degtinę persisunkę, nebejautė tokio didelio vargo. Būdavo, urėdas nupylė bizūnu per pečius, – apsisukai ir vėl dainuoji. Jokio skausmo nejauti, tik naktį, išsimiegojus, pradėdavo perštėti perkirstos vietos.

Bet kam tekdavo išlaikyti daug rykščių, tai tam ir degtinė negelbėdavo; toks dažniausiai nusilpdavo.

Visas bravoro pelnas eidavo ponui. Grūdų būdavo daugybė – pilni aruodai. Ir kur juos dės? – varydavo degtinę, girdydavo žmones, ir gana. Vėliau, kai panaikino baudžiąvą, bravorai ėmė nykti, nes nebebuvo tiek grūdų degtinei varyti ir tiek gėrėjų.

Visur pakelėse ponų buvo pristatyta smuklių, kurias daugiausia nuomodavo žydai. Dvaro žmonės važiuodami užsukdavo į tas smukles įsitrauktiⁱⁱ.

Kunigai, vyskupo Valančiaus raginami, rašė žmones į blaivybės draugijas; per pamokslus barėsi ant girtuoklių, grasinami jiems pragaru, ir šiaip visokiais būdais žmones blaivino.

Kurį laiką buvo sumažėjęs smuklių ir bravorų skaičius. Žmonės, jeigu ir gerdavo, tai nebe taip kaip anksčiau. Gerdavo

i Apspungyti – pakaitinti.

ii Įsitraukti – išlenkti taurelę.

tik per kokias šventes, puotas ar panašias iškilmes, o šiaip „kasdieninės degtinės“ jau nebebuvo.

Tas blaivybės laikotarpis tęsėsi neilgai: 10–15 metų. Vėliau vėl viskas atlyžo, atsileido, o dar labiau, kai mirė pats blaivybės skleidimo pradininkas – vyskupas Valančius. Tada kunigai atšalo nuo blaivybės darbo; nebuvo kas ir iš pasauliečių tuo rūpinasi, todėl viskas ėmė eiti atgal. Vėl atsirado daugiau smuklių, bravorų, vėl pradėjo žmonės gerti. Nors nebeprisijei ligi to, kas buvo baudžios laikais, bet vis dėlto blaivybė aptemo.

Akli tiek skaityti, tiek rašyti

Baudžios laikais ir dar ją panaikinus, mūsų krašte ir niekur artimose vietose nebuvo jokių mokyklų, išskyrus tas, kurios buvo didesniuose miestuose. Jeigu kas norėdavo išmokti skaityti, tai eidavo pas mokantį ir mokydavosi. Tokių mokančių būdavo labai maža. Visame dvare rašyti ir skaityti mokėjo tik patys ponai ir urėdas, o visi kiti buvo akli tiek skaityti, tiek rašyti. Vyriausias dvaro užvaizdas Kaiša taip pat nemokėjo nei skaityti, nei rašyti. Visa jo didybė buvo ta, kad jis valdė visus dvaro raktus.

Nemokėdamas skaityti rašyti, skaitydavo maišais, o vėliau pūrais. Jeigu norėdavo žinoti, kiek javų supildavo į aruodą, tai viską pažymėdavo anglies arba kreidos brūkšneliais ant aruodo lentų. Kartais tie brūkšneliai nusitrindavo, tada nė pats užvaizdas nebežinodavo, kiek javų supilta. Jeigu veždavo dovilus ar šieną, tai vežimų skaičių pažymėdavo prie durų ant stulpo ramčiukaisⁱ.

ⁱ Ramčiukai – įpjovos.

Dar didesnis vargas buvo šeimininkėms (akmistrinėms), kurioms buvo pavesta valdyti paukščių ir pieno ūkis. Jų paprastai būdavo kiekviename dvare bei palivarke. Jos sąskaitas iš savo ūkio ponui pristatydavo ant lazdu. Būdavo, per mėnesį išmargina visą lazda ramčiukais, kryžiuokais ir paduoda ponui. Tai vis sužymėta, kiek parduota sviesto, kalakutų, ančių, žąsų, vištų; kiek paukščių papjauta, kiek į didįjį dvarą išvežta ir t. t. Nors ponas iš tokios sąskaitos mažai ką suprasdavo, bet vis dėlto būdavo tai sąskaityta.

– Gaila, – sakydavo ponas, – jog negalima žinoti, kas čia sužymėta – žąsų ar kiaušiniai.

Teko girdėti, jog dar ir šiandien dvaruose yra užsilikusių tų sąskaitų – ramstytųⁱ lazdu.

Kiekvienas aukštesnis dvaro žmogus norėdavo gauti bajorystę, bet sunku buvo tai atsiekti, ypač bemoksliams. Tas pats užvaizdas Kaiša kaip norėjo gauti bajorystę, bet negavo. Felicijonas Karpis pasakė:

– Mokyk savo vaikus, ir kai vaikai bus mokyti, tai ir gausi bajorystę. Juk bajoras negali būti bemokslis.

Norėdavo būti bajoras, nes bajorams buvo duodamos didelės lengvatos: nereikėdavo tarnauti kariuomenėj ir pan.

Su jaučiais į bažnyčią

Mano tėtušis dar pasakojo, jog vienais metais buvo užėjęs didelis gyvulių maras. Pastipo daug gyvulių, ypač arklių ir karvių. Ne tik žmonės, bet ir dvare, kol priaugino, kiek reikiant, arklių, dirbdavo arkliais ir jaučiais. Su jaučiais daugiausia ardavo ir veždavo.

ⁱ Ramstytos – su atžymomis.

TURINYS

A. Bumblauskas. Atmintis, kuri neleidžia nurimti	5
Kaimelio dvaro šeimininkų K. Banio, P. Gaidamavičiaus žodis	16
Įžanga.....	19
<i>Prof. M. Biržiška ir V. Tumėnas.</i>	
Atsiliepimai apie „Baudžiavą“	23
P. Ruseckas. Baudžiava	27
Kas gi buvo toji baudžiava.....	27
Baudžiava Lietuvoje iki nepriklausomybės nustojimo	35
Baudžiava iki 1861.II.19.	53
Baudžiavos tąsa, manifestą paskelbus	81

ATSIMINIMAI

TELŠIŲ IR KRETINGOS APSKRITYS

St. Kuzminskas. Rietavo kunigaikščio I. K. Oginskio dvare	121
D. Bubėnas. Ir kunigavimas nuo ponų pareidavo	130
Kun. J. Vitkus. Baudžiavos laikai Plungės valsčiuje	137
Kun. P. Kazlauskas. Nenusisėkusios pastangos žmones apgauti ..	155
J. Mickevičius. Baudžiauninkų dainos	157

TAURAGĖS APSKRITIS

J. Mažeikis. Įvykiai Pagramančio parapijoje	163
Puota, nušautąjį baudžiauninką laidojant.....	167
S. Jurgutis. Baudžiavos padavimai.....	171

RASEINIŲ APSKRITIS

K. Kisieliūs. Baudžiauninkės maitina ponų kūdikius.....	173
P. Stulga. Maistas iš usnių	175
P. Šleževičius. Gerai minimi ponai	177
J. Kumetis. Sisteminis ponas	180
Su ponų sieliais į Prūsus	188

MAŽEIKIŲ APSKRITIS

V. Svežinskas. Vyskupo Valančiaus legenda	193
A. Rimkus. Uogiškių kaimo nuotykių.....	197
J. Kareckas. Į šunes išmainyti	202
P. Ruseckas. Iš čyžininko archyvo	206

ŠIAULIŲ APSKRITIS

P. Kražauskas. Mokykla	211
Dr. S. Žqsinas. Bėralinė duona	212

BIRŽŲ APSKRITIS

<i>P. Gumbelevičius. Pavyzdinčiai sutvarkyta baudžiava</i>	215
<i>J. Vaičieliūnas. Didiko Karpio dvaruose</i>	230
<i>A. Rudis. Bežemio berno dalia.....</i>	249
<i>M. Balčiūnas. Ožkų ūkiai</i>	255
<i>Paiešmenių ažuolo vaiduoklis.....</i>	259

PANEVŽIO APSKRITIS

<i>S. Bujonas. Baudžiava karališkuose dvaruose</i>	261
<i>J. Sereika. Žmonių supirkinėjimas.....</i>	269
<i>J. Šiaučiūnas. Kaip ponai gindavo „savuosius“ nuo „svetimųjų“</i>	272
<i>A. Tūbius. Įžaboti žmonės</i>	277
<i>J. Sereika. Skurdžios baudžiauninkų trobos</i>	279
<i>A. Gailiūšis. Užkankintas dėl jaučių jungo</i>	281
<i>A. Tūbius. Paskandintas prievaizda</i>	282
<i>P. Skačkauskas. Žmonių krauju apdžiūvusiame lovyje</i>	284

ROKIŠKIO APSKRITIS

<i>J. Macijauskas. Dėkoja ponams už baudžios panaikinimą.....</i>	289
<i>M. Būga. Dėl duonos kąsnio</i>	292
<i>P. Daunis. Baudžiauninkai taręsi dvarą sugriusią.....</i>	295
<i>P. Tumas. Upelio vagoje užkastas ponas</i>	299
<i>J. Macijauskas. Ponas apalpo, užgirdęs, jog baudžiava panaikinta.....</i>	304
<i>P. Ruseckas. Iš baimės nusiskandinusi mergaitė.....</i>	305

ZARASŲ APSKRITIS

<i>J. Biveinis. Vienas grūdas – pelų pūdas.....</i>	315
<i>P. Mėlynis. Kruvina Balčių dvaro praeitis</i>	317
<i>Ugninių stulpų važiuojąs dvarininkas</i>	322

ŠVENČIONIŲ APSKRITIS (lenkų okupuota)

<i>L. Žemaitis. Aveliniai</i>	329
<i>K. Trapikas. Sulaužytas mergaitės gyvenimas</i>	331

UTENOS APSKRITIS

<i>A. Meškuotis. Baudžiauninkai patys prašė duoti jiems poną.....</i>	335
<i>V. Liulevičius. Baudžiąvą panaikinus, žmonės dar ir pono prašė atleidžiami</i>	338
<i>O. Skripka. Iš gėdos nusiskandinusi mergaitė.....</i>	341

VILKMERGĖS APSKRITIS

<i>P. Kaunietis. Padavimai</i>	347
<i>P. Gaidamavičius. Žiaurus ir geras ponas</i>	348

TRAKŲ APSKRITIS

<i>A. Sabonis. Aguonomis amžinai užmigdyti vaikai</i>	353
<i>J. Žukauskas. Šuo auklė.....</i>	355

KĖDAINIŲ APSKRITIS

<i>K. Ramoška. Dvaras, kuriame plakimas buvo retenybė</i>	357
<i>A. Žirgulis. Žmonės neapkentė visa, kas priminė baudžiąvą</i>	360
<i>K. Antanavičius. Prievarta atiduodavo į amatininkus</i>	362
<i>P. Ruseckas. Antašavos dvaro baudžiauninkų kryžiaus keliai</i>	370
<i>J. Martišius. Baudžiauninkų prikaptas grapas.....</i>	384

KAUNO APSKRITIS (dešinioji Nemuno pusė)

<i>J. Kumetis. Kaip baudžios laikais gyveno žmonės</i>	387
<i>Baudžiava klebonijose</i>	408
<i>P. Ruseckas. Kai žmonės turėdavo kam skųstis</i>	411
<i>Dar apie laisvuosius žmones, miestiečius ir dvarų tarnus</i>	415
<i>V. Lieponis. Kas lenkino mūsų žmones</i>	417

ALYTAUS APSKRITIS (dešinioji Nemuno pusė)

<i>V. Ulčinskas. Gudriai užgriebta žmonių žemė</i>	425
<i>E. Šneideris. Baudžios laikų dainos</i>	434

KAUNO APSKRITIS (kairioji Nemuno pusė)

<i>V. Lieponis. Kaip žmonės patys baudžiąvą sau sudarydavo</i>	439
--	-----

MARIJAMPOLĖS APSKRITIS

<i>A. Kriščiūnas. Dvarininkų teismai</i>	449
--	-----

SEINŲ APSKRITIS

<i>E. Šneideris. Kas nutiko baudžiauninkui už ėjimą pono taku</i>	457
<i>J. Stankevičius. Akamono užkankinta mergaitė</i>	460
<i>E. Šneideris. Tiltas išgelbėjo</i>	461
<i>Žmonėmis į šliubą važiuo</i>	465
<i>Ištvirkėlis bažnyčioje rinkosi sau mergeles</i>	469
<i>K. Markauskas. Akamonas – moterų pabaisa</i>	472
<i>A. Drobnys. Miškelis, per kurį baudžiauninkams buvo draudžiama eiti</i>	478

ŠAKIŲ APSKRITIS

<i>A. Gintneris. Ponai savaip pramindavo kaimus.....</i>	483
<i>Audimo fabriko baudžiauninkai.....</i>	488

<i>Petro Rusecko parengtas išnašų sąrašas</i>	499
<i>Skyrius „Baudžiava“</i>	499
<i>Skyrius „Atsiminimai“</i>	504
<i>Komentarai</i>	506